

► Araştırma makalesi / Research article

Eski Çağ Anadolu Epigrafyasında Yahudi İzleri

Umut DİNÇ

ORCID: 0000-0002-7368-7697 | umut-dinc@hotmail.com
Dr., Bağımsız Araştırmacı, / Dr., Independent Researcher, Kırıkkale, Türkiye

Gönderim / Received: 22.02.2024 | Kabul / Accepted: 10.04.2024 | Yayın / Published: 30.04.2024

Atıf: Dinç, Umut. "Eski Çağ Anadolu Epigrafyasında Yahudi İzleri". *Dinler Tarihi* 1/1 (2024): 53-79.

Öz: Anadolu'daki Yahudi varlığının ilk izlerini belirlemek için konunun araştırmacıları XIX. yüzyıldan başlamak üzere yoğun bir şekilde çaba harcamışlardır. Gösterdikleri çaba Türkçe dışındaki dillerde Anadolu'daki Yahudi ve Hristiyan varlığına yönelik eşsiz bir külliyyatın oluşmasına sebep olmuştur. Bahsi geçen külliyyat üzerinde Türkiye'de çalışmalar yok denecek kadar az sayıdadır. Yurtdışında yapılan çalışmalarındaki oryantalist unsurlar ise, Anadolu'daki kültürel öğelerin anlaşılmasında oldukça zedeleyici olduğu gibi aynı zamanda tarafgir (kendi mensubu olduğu kültürel çerçeveyi ön plana alan) çalışmaların yapılması için uygun zeminin oluşmasına neden olmuştur. Bahsi geçen şartlar Anadolu coğrafyasının tarihini ilgilendiren ve bölgelerin kültürel gelişiminin anlaşılmasında değerli olan bu konuda Türkçedeki boşluğu giderme düşüncesini, ayrıca pagan-Yahudi-Hristiyan ortak yapılanmayı farklı bir yaklaşımla değerlendirmesi gerekliliğini göstermektedir. Anadolu'daki Yahudi varlığının tespit ve etüt edilmesi sadece ilahiyat çalışmaları açısından değil, aynı zamanda Eski Çağ tarihi alanında Hellenistik Çağ ve Roma Dönemi'nde Anadolu yönetimini anlama açısından da eşsiz bilgiler sağlamaktadır. "Öteki" olarak görülen grupların üzerinden tarihi okuyabilmek, detaylarını tespit edebilmek, bu detaylara yapbozun eksik unsuru olduğunu kabul ederek yaklaşmak, bütün hakkında daha sağlam yorumlar yapabilmenin anahtarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda yöntemi belirlemek çalışmamızın ilk aşaması niteliğindedir. Bu çalışmanın hedefi Eski Çağ Anadolu epigrafisinde Yahudi unsurların tespitinde kılavuz olmakla beraber yöntem konusunda da bir tartışma alanı açabilmektir. Metodolojinin daha eklektik unsurlardan kurulması sonuçlarımızın makro ölçekte daha sağlıklı yorumlanabilmesine olanak sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Çağ'da Anadolu, Yahudilik, Hellenizm, Roma, Diaspora, Yahudi Epigrafisi.

*

Jewish Traces in Ancient Anatolian Epigraphy

Cite as: Dinç, Umut. "Jewish Traces in Ancient Anatolian Epigraphy". *Dinler Tarihi* 1/1 (2024): 53-79.

Abstract: Since the beginning of the nineteenth century, researchers on the subject have endeavoured intensively to identify the first traces of the Jewish presence in Anatolia. Their efforts have led to the formation of a unique corpus on the Jewish and Christian presence in Anatolia in languages other than Turkish. Studies in this field are almost non-existent in Turkey. Orientalist elements in the studies conducted abroad have led to the emergence of very damaging and biased studies in understanding the cultural elements in Anatolia. The idea of eliminating the research gap in Turkish on this subject, which concerns the history of Anatolian geography and is important in understanding the cultural development of the regions, and the effort to understand the common pagan-Jewish-Christian structure with an external evaluation stands before us as a necessity. The identification and study of the Jewish presence in Anatolia provides unique information not only in terms of theological studies but also in the field of Ancient History in terms of understanding the administration of Anatolia in the Hellenistic Age and Roman Period. To be able to read history through the groups seen as "other", to be able to identify the details, and to approach these details by accepting that they are the missing piece of the puzzle, constitutes the key to making more robust interpretations of the whole. In this context, determining the method is the first stage of the study. This study aims to provide a guide for the identification of Jewish elements in Old Age Anatolian epigraphy, as well as to generate a discussion on methodology. A more eclectic methodology will allow for a healthier interpretation of our results on a macro scale.

Keywords: Anatolia in the Ancient Age, Judaism, Hellenism, Rome, Diaspora, Jewish Epigraphy.

Değerlendirme / Review	:	Çift taraflı kör hakemlik, dış bağımsız / <i>Double-blind, external independent.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu makale Prof. Dr. Erkan İznik danışmanlığında hazırlanan "Hellenistik Çağda ve Roma Döneminde Phrygia Bölgesinde Yahudiler (MÖ III. yy. – MS III. yy.) (Anadolu Üniversitesi, 2024) adlı doktora tezinden üretilmiştir. / <i>This article is derived from PhD dissertation entitled "Jews in the Phrygia Region in the Hellenistic Age and Roman Period (III. century BC - III. century AD) (Anadolu University, 2024)", prepared under the supervision of Prof. Dr. Erkan İznik.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dinlertarihi@asbu.edu.tr
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	İthenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The Author declares that there is no conflict of interest.</i>
Finansman / Grant Support	:	Bu çalışmaya Türk Tarih Kurumu 20217780764 numaralı doktora bursu destek sağlamıştır. / <i>This study was supported by the Turkish Historical Society PhD scholarship numbered 20217780764.</i>

Extended Summary

The evaluation of epigraphic material and the narration of philological sources provides more concrete information about the Jewish presence in Anatolia. However, the material obtained does not always contain clear statements. The Jewish settlement in Anatolia, which began in the third century BC, led to the interaction between Jewish culture and local culture in the historical process and led to reinterpretations of the identities of cultures. This change and transformation were a necessity of cultural adaptation within the continuity of history. The fact that Jews are open to the socio-economic and socio-cultural factors of the society in which they live makes it essential to adapt the local history and the society in which they live to the studies. In this context, especially the times of crisis and social transformation should be well understood, and regional development should be evaluated. Seeing history as an unchanging whole leads to misinterpretations in transferring the results obtained.

The "Regions Theory / Autonomous City Theory", which we propose to be applied in Judaic studies, was put forward by considering the local elements and the effective conditions of the period. According to the theory, the Jews in the diaspora continued their lives by preserving a certain part of their culture in the pagan society until the third century AD. In this context, it becomes very difficult to separate the Jewish culture formed in the diaspora from the pagan society. The Jewish society, which maintained a certain part of its culture, tried to adapt some of the features it saw in the surrounding culture to its own culture. It cannot be said that this adaptation process has been unilateral. As a necessity of social life, the Jewish community has also been active in the cultural processes of the society in which it exists.

The fact that the Roman Empire was dealing with many problems in economic, political, and social life in the third century AD brought local cultures to the fore within the empire. This situation is also valid for Judaism. The "Common Mediterranean Jewish Culture", which started to be seen around the Mediterranean, made its influence felt predominantly in the diaspora at this time. The cultural diffusion, which was more effective on the Mediterranean coasts, brought some Jewish elements to the forefront among Jews as historical and cultural references. This process has not progressed similarly in every region of the diaspora, but especially in the Mediterranean coasts, the Jewish community with economic power has managed to integrate into cultural processes more easily. The Jewish communities living in the inland regions, which were not as economically active as the coastal cities, converted to Christianity in large groups with the spread of Christianity, and with the Old Testament narrative they carried here, they were effective in the formation of new factions within Christianity.

This period mentioned above can also be traced through epigraphic material. Although there are controversial aspects, there are some Jewish signs that will facilitate the follow-up of the historical process in Judaic studies. In the Anatolian diaspora in the

third century AD, we encounter the spread of the basic Jewish signs such as the menorah and the lulav as a distinctive element, as well as the concept of Ιουδαίοι (Jew), which appears in inscriptions as an emphasis on lineage, becoming more prominent and being used by ordinary Jews. Although the concept of Ἀρχισυναγωγός (Arkhisinagogos), which was already used in Anatolian epigraphy before the third century, referred to a specific person, we see that the ordinary people of the community began to adapt to the common Jewish way of thinking that began to appear in the Mediterranean with the signs and elements they used. In contrast to this situation, with the increase in the influence of local influence, some Jewish groups that were not included in the common cultural processes began to interpret the cultural processes of the region they lived in within the framework of their cultural elements. In this sense, the most striking emphasis is on the "Book of Septuagint". Although the emphases we encounter in and around the Phrygia region cause discussions in Judaic studies, they can be explained according to the "Regions Theory". In this context, there is a possibility that the theory can be applied to different geographies of Anatolia and new evaluations can be reached about the life of the Jewish community, especially before and during the third century. Until the realization of this action, the grouping and evaluation of the basic Judaism-related elements that can be used in Judaism research has been carried out through this article. The study will be enriched with the determination of new evaluation criteria.

***

Kısaltmalar Listesi

<i>BCH</i>	: Bulletin de correspondance hellenique.
<i>CIJ</i>	: Corpus Inscriptionum Iudaicarum.
<i>CitiesandBishopricsII</i>	: William Ramsay, Cities and Bishoprics II.
<i>Hellenica</i>	: Louis Robert, Hellenica.
<i>I.Cilicie</i>	: Inscriptions de Cilicie.
<i>IJO II</i>	: Inscriptiones Judaicae Orientis II.
<i>IK Kalchedon</i>	: Die Inschriften von Kalchedon.
<i>JJA</i>	: Josephus, Jewish Antiquities.
<i>JHS</i>	: Journal (The) of Hellenic Studies.
<i>LXX</i>	: Septuagint.
<i>MAMA</i>	: Monumenta Asiae Minoris Antiqua.
<i>Miranda EA.</i>	: La Comunità Giudaica di Hierapolis di Frigia.
<i>Pennacchietti</i>	: Nuove iscrizioni di Hierapolis Frigia.
<i>RECAM</i>	: Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor.
<i>SEG</i>	: Supplementum Epigraphicum Gracum.
<i>TAM</i>	: Tituli Asiae Minoris.
<i>Trebilco</i>	: Jewish Communities in Asia Minor.

Giriş: Eski Çağ'da Yahudi Araştırmalarının Yöntemi Üzerine

Konumuz açısından Anadolu'daki Yahudi varlığının ilk izleri "Hellenistik Dönem'de" karşımıza çıkmaktadır.¹ Maddi olarak bu dönemde düşüncemizi destekleyecek somut buluntular yeterli sayıda olmasa da filolojik kaynaklar en azından belirli bir bakış açısı oluşturabilmemizi sağlamaktadır. Roma İmparatorluğu Dönemi'nde, maddi kanıtların da artmasıyla birlikte Yahudilik hakkında daha çok görüşleri sürülebilmektedir.

Son yıllarda Türkiye'de, Roma Dönemi Yahudi kültürüne yönelik araştırmalar yapılmasına rağmen, bu alandaki çalışmaların sayısı ne yazık ki çok azdır. Üstelik Türkçeye çevrilen eserler içerisinde de diaspora Yahudi kültürüne yönelik eserlerin sayısının kısıtlı olduğu görülmektedir.

Yurt dışında yapılan araştırmalar (maddi kaynaklara dayalı olarak) XIX. yüzyıldan ve sonrasında yoğunluk kazanmıştır. Yabancı araştırmacılar, Hristiyanlığın yayılışı ile bağlantı kurmalarından dolayı Anadolu'da Yahudi kültürüne yönelik arayışlar içerisinde bu tarihten itibaren daha yoğun girmişlerdir. Kazılar sonucu elde edilen tarihsel malzemenin yayınlanması ilginin giderek artmasına sebep olmuştur. Son yıllarda ise yeni malzemenin bulunmamasından dolayı araştırmalar birbirini tekrar eden eserler haline dönüşmüştür. Bu durgunluğu aşabilmek için özellikle Yahudi olduğu düşünülen eserlerin üzerinde bulunan kişi isimlerinin bölgelere göre değerlendirilmesi ve kıyaslanması yapılmaktadır. Bahsi geçen çalışmalara ek olarak durgunluğu aşabilmek adına "Bölgeler Teorisi" veya "Otonom Şehir Teorisi" ile birlikte Yahudilerin yaşamları noktasında yeni değerlendirmeler ve tartışmalar ortaya koyabilmek mümkün gözükmemektedir.

Bu alanda yapılacak çalışmalar öncelikle Anadolu'daki Yahudilerin, sosyo-ekonomik faaliyetlerine, kültürel yapılarına ve bunların bölge ile olan etkileşimlerine odaklanmalıdır. Diaspora Yahudiliği hakkında yapılan çalışmalar genellikle basmakalıp ifadeleri içermektedir. Bu nedenle bölgenin dönüşümü ile birlikte açıklayabileceğimiz sosyo-ekonomik dönüşümleri diaspora Yahudiliğini anlamada bize daha çok yardımcı olacaktır. Diasporada MS III. yüzyılda belirginleşmeye başlayan Yahudi kimliğinden dolayı diaspora genelinde bu kimliğe yönelik belirgin simgesel ifadelerin arayışı yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Fakat diaspora Yahudileri yaşadıkları bölge ile kurdukları yakın temas neticesinde basmakalıp olarak nitelendirdiğimiz kültürel sürecin dışında farklı kültürel etkilere açık halde buldukları unutulmamalıdır. Onların içinde bulunduğu kültürel ortam, tekdüze bir Yahudi kültürünün oluşmasını engelleyerek, çevre halkların kendilerine has kültürel özelliklerinin Yahudiler tarafından da benimsenmesine neden olmuştur.

Daha önceki çalışmalarda üretilen basmakalıp ifadeler ve genel geçer yargılar tüm Yahudi diasporasına uygulanmaktadır. Bizans Dönemi Yahudi kültürünün daha belirgin

¹ JJA 12:3.4.

olması, İudaea bölgesinde ve Mısır'da yaşanan kültürel alışkanlıkların ve temel maddi öğelerin (menorah, Yahudi olarak isimlendirilme, peygamber isimlerinin kullanımı gibi) tüm zamanlarda ve diasporanın farklı alanlarında benzer Yahudi kültürel öğeleri olarak aranmasına sebep olmuştur. Bu yöntemin farklı kültürel etkilere açık diaspora Yahudilerini tanımlamada yetersiz kalacağı aşikârdır. Bu düşünceyle birlikte, her diaspora bölgesinin, özellikle Bizans öncesi dönem için, kendi kültürel öğeleriyle şekil aldığı varsayarak yeni bir değerlendirme yöntemi getirilmesi gerekmektedir ve bölgenin kültürel yapısı içerisinde Yahudi kimliği açıklanmalıdır. Yine de araştırmacılar tarafından tespit edilen ve Yahudi kültürüne işaret edebileceği düşünülen temel maddi öğeler şu şekilde belirtilebilir;

- 1) Sinagog ve sinagog görevlilerine yönelik atıflar,
- 2) Temel Yahudi işaretlerin (menorah, lulav, etrog, şofar, Ιουδαίοι ve συναγωγή gibi) kullanımı,
- 3) İbranice isimlerin kullanımı,
- 4) Kutsal metinlere yapılan atıflar,
- 5) İbranice olarak yazılan metinler,
- 6) Bahsi geçen şehir/bölgelerde tarihsel malzemenin işaret ettiği Yahudi varlığına yönelik bilgiler.

Tartışmalı yaklaşımla birlikte kimi çağdaş araştırmacılar yukarıda bahsi geçen değerlendirme ölçütlerinin tamamını tek bir merkezde ya da bölgede uygulamışlardır. Oysa diasporada yaşayan Yahudi cemaati yerel kültürlerden ve çevre halklardan etkilenmiş ve dönemine göre bu toplulukları değerlendirme ölçütleri değişmiştir.

Yahudilik araştırmalarında kullanılacak malzeme ağırlıklı olarak; *Corpus Inscriptionum Iudaicarum, Hellenica, Inscriptiones Judaicae Orientis, Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Supplementum Epigraphicum Graecum* gibi epigrafik kaynakların derlemelerin değerlendirilmesiyle elde edilebilir.

1. Anadolu Epigrafiyasındaki Yahudi Öğeleri

Yahudi vurgusu MS III. yüzyıl krizinde Anadolu diasporasında daha çok Geç Roma/Erken Bizans Dönemi'nde de kullanılacak olan temel Yahudi işaretlerini kapsayan ve Hristiyanlığın yayılması sürecinde, bu dine tepki olarak ortaya çıkan simgeler ile açıklanabilmektedir. Buradaki Yahudi kültürü, kendine özgü yönlerini korumakla birlikte, kültürel ayrışmanın seyrini III. yüzyılda görülmeye başlanacak olan "Ortak Akdeniz Yahudi Kültürü"ne entegre olmayı başarma durumu belirleyecektir. Bu durumu başaran Yahudi toplulukları temel simge ve işaretleri daha sıklıkla kullanacaklardır. Mevcut araştırmalar değerlendirilerek Yahudi yazıtların tanımlanması için kullanılacak yöntemleri şu şekilde sıralayabiliriz;

1.1. Motifler

Yahudi ortak geçmişine atf içeren semboller Yahudi kültürü içinde cemaat vurgusunun oluşması için oldukça değerlidir. Yahudi sembolleri arasında en çok bilinenlerinden birisi olan Menorah simgesi, diğer bir ifadeyle yedi kollu şamdan, sinagog süslemesi, mezar taşları, sanatsal malzemeye kadar birçok alanda görülmektedir. Özellikle sinagog süslemelerindeki kutsal alanda Torah metinleri ile yan yana bulunmaktadır.² Menorah hakkında ilk bilgileri, detaylı açıklamaları ile birlikte kutsal metinler aracılığıyla öğrenmekteyiz. Torah metinlerinde menorah tasvirinin Süleyman mabedindeki yeri şu şekilde belirtilmektedir:

Saf altından bir kandillik yap. Ayağı, gövdesi dövme altından olsun. Çanak, tomurcuk ve çiçek motifleri kendinden olsun. Kandillik üç kolu bir yanda, üç kolu öteki yanda olmak üzere altı kollu olacak. Her kolda badem çiçeğini andıran üç çanak, tomurcuk ve çiçek motifi bulunacak. Altı kol da aynı olacak. Kandilliğin gövdesinde badem çiçeğini andıran dört çanak, tomurcuk ve çiçek motifi olacak. Kandillikten yükselen ilk iki kolun, ikincisi iki kolun, üçüncüsü iki kolun altında kendinden birer tomurcuk bulunacak. Toplam altı kol olacak. Tomurcukları, kolları tek parça olan kandillik saf dövme altından olacak. Kandillik için yedi kandil yap; kandiller karşısında aydınlatacak biçimde yerleştirilsin. Fitol maşaları, tablaları saf altından olacak. Bütün takımları dâhil kandillige bir talant³ saf altın harcanacak. Her şeyi sana dağda gösterilen örneğe göre yapmaya dikkat et.⁴

Iosephus ve Yahudi apokrif kitapları içerisinde yer alan “Makkabiler Kitabı” aracılığıyla da menorahın sembolik kullanımı hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Örneğin Antiokhos Epiphanes’in (MÖ 215-164) tapınağı yağmalaması sırasında çalınan kutsal eşyalardan biri menorahtır.⁵ Epigrafik verilerde menorah kullanımı ise Iudaea ve Mısır bölgesinde Hellenistik Döneme kadar geriye gitmektedir.⁶ Bu bilgiye rağmen Iudaea bölgesinden ele geçirilmiş nümizmatik eserleri incelediğimizde Yahudi sembolleri noktasında menorahın kullanımının oldukça sınırlı olduğu görülmektedir.⁷ Bu bağlamda II. Tapınak Dönemi’nde (MÖ 516-MS 70) kullanıldığını bildiğimiz⁸ menorahın o dönem için henüz simge olarak tam anlamıyla yaygınlık kazanmadığından bahsedebiliriz.

² Alf Thomas Kraabel, “The Diaspora Synagogue: Archaeological and Epigraphic Evidence since Sukenik”, *Halbband Religion*, ed. Wolfgang Haase (Boston: De Gruyter, 1979), 487.

³ 34.5 kg

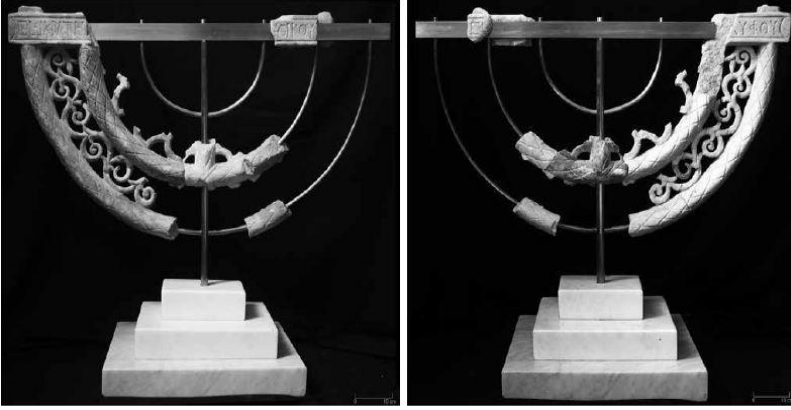
⁴ Çık. 25:31-41. ve benzer bir anlatım yine aynı bölümde 37:17-25 numara da yapılmaktadır.

⁵ 1Mac. 1:21 ve J.JA, 12: 248-250.

⁶ Menorahın zaman içerisinde kullanım alanlarını takip etmek için bk. Rachel Hachlili, *The Menorah, The Ancient Seven-Armed Candelabrum* (Leiden: Brill, 2001).

⁷ Bu konu hakkında örnek için bk. *The Abraham Bromberg Collection of Jewish Coins* (New York: Superior-Leu 1991), I: 19.

⁸ Arkeolojik kalıntılar bu dönemde kullanılan menorahlar hakkında görsel bilgi sağlamaktadır. Rachel Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora* (Leiden: Brill, 1998), 312-315.

Resim 1. Sardis Sinagogundan Sokrates Menorahı

Kaynak: George Petzl, *Sardis: Greek and Latin Inscriptions* (Cambridge: Harvard University Press, 2019), 164.

MS III. yüzyıla geldiğimizde Küçük Asya ve İtalya diasporasında menorah kullanımı noktasında daha somut kanıtlar görülmektedir.⁹ Zira Yahudi varlığını ortaya koyabilme noktasında bu kültürün ön plana çıkarılmak zorunda kalınması, diaspora içerisinde menorahın bir sembol olarak seçilmesini beraberinde getirmiş olabilir. III. yüzyıl krizi ile başlayan yerleşme hareketi, Yahudi cemaatinin Hristiyan grupları ile yaşadıkları gerilim ve yukarıda da değinildiği gibi rekabet anlarında kendi tarihlerine yönelik atıf yapma ihtiyacı hissetmelerine neden olmuştur.¹⁰

Menorah dışında Yahudi kültürüne yapılan atıfların bir diğeri lulav sembolüdür. Bazen yalın halde bir palmye dalı olarak resmedilen lulav, Roma'nın Iudaea bölgesini ele geçirmesi ile birlikte hâkimiyet sembolü olarak kullanılmış ve akabinde Yahudi kültürü içerisine girmiştir.¹¹ Palmye dalı taşımak Yahudiler arasında kendilerine yöneltilen suçlamalardan aklandığı anlamına da gelmektedir.¹² Sembol Yahudilikte

⁹ Rachel Hachlili. *Ancient Synagogues-Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research* (Leiden: Brill, 2013), 1-2. ve Steven Fine, *Jews, Christians, and Polytheists in the Ancient Synagogue* (London: Routledge, 2005), 43.

¹⁰ Yahudi sembollerinin yayılışı Hristiyanların kültürlerine yönelik yapabilecekleri sembol vurgusu arayışı içerisine girmelerine sebep olmuş olabilir. Menorah noktasında Yahudi-Hristiyan ilişkisi için bk. Jodi Magnes, "Helios and Zodiac Cycle in Ancient Palestian Synagogues", *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past*, ed. W. G. Dever and S. Gitin (Winona Lake: Eisenbrauns, 2003), 363-389.

¹¹ Varda Sussman, *The Palm Branch and Lulav Motifs on Oil Lamps from Antiquity*, *Liber Annuus*, 69 (2019), 399.

¹² *The Encyclopedia of Jewish Symbols*, "lulav", ed. Ellen Frankel and Betsy Platkin Teutsch (London: Jason Aronson Inc. Publishers, 1996), 110.

Sukot Bayramı'nın ifadelerinden birisidir ve Sukot Bayramı'nda lulav ve etrog¹³ birbirini tamamlayıcı simgeler olarak bir arada kullanılmaktadır.¹⁴

Resim 2. Hierapolis, Menorah ve Lulav Bir Arada.

Kaynak: SEG 49: 1825.

Yahudi simgelerinden bir diğeri olan Şofar, Tapınak Dönemi'nde trompete benzer nitelikte törensel ve ritüel araç olarak işlev görmüş, özellikle de Roş Haşana (Yeni Yıl) ve Yom Kippur bayramlarında kullanılmıştır.¹⁵ Torah metinlerinde Roş Haşana ile Şofar arasında bağlantı kurulduğu kimi bölümler de bulunmaktadır.¹⁶ Yine Şofar ile bağlantılı bir diğeri bayram, yukarıda bahsi geçen Yom Kippur bayramıdır. Aslında iki bayram birbirini tamamlar niteliktedir. Roş Haşana ile başlayan süreç Yom Kippur ile devam etmektedir. Yom Kippur arifesi, gün batımı ile başlamaktadır ve ertesi günün akşamı 25 saatlik kesin bir oruç süresinin tamamlanması ile birlikte son bulmaktadır.¹⁷ Yom Kippur ile birlikte Şofar kullanımına yönelik Torah metinlerinde de kimi vurgular ile karşılaşmaktayız.¹⁸

¹³ Tamamlayıcı Yahudi işaretlerinden birisi olmasına rağmen Anadolu'dan elde edilen tarihsel malzeme içerisinde ön plana çıkmamaktadır.

¹⁴ MS I. yüzyılda Iudaea bölgesinde iki sembolün sikke üzerindeki kullanımı için bk. Coin Archives, "Iudaea Etrog" (Erişim 25.12.2023).

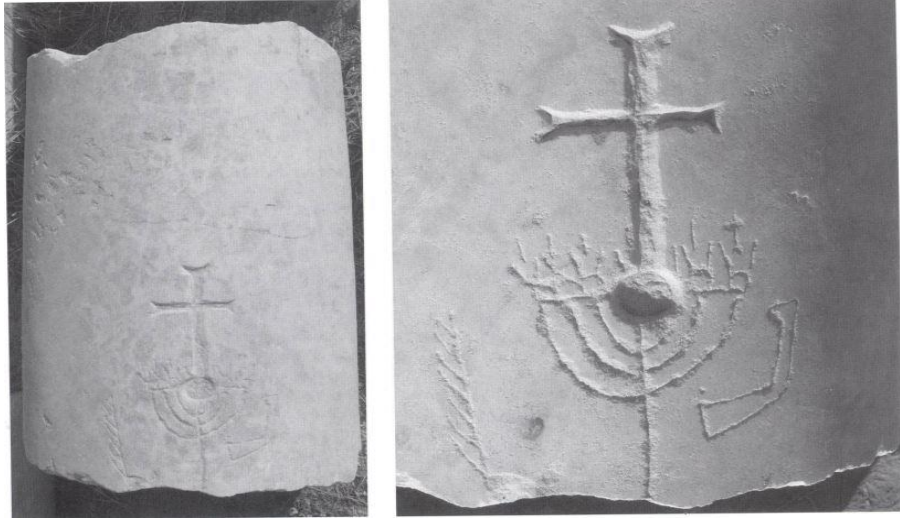
¹⁵ Hachlili, *Ancient Synagogues*, 328.

¹⁶ Lev. 23: 24. "İsrail halkına de ki, yedinci ayın birinci günü dinlenme günüdür, boru çalınarak anma ve kutsal toplantı günü olacaktır. Ve ayrıca Say. 29:1. Yedinci ayın birinci günü kutsal toplantı düzenlenecek, gündelik işlerinizi yapmayacaksınız. O gün sizin için boru çalma günü olacak.

¹⁷ Yusuf Besalel, "Yom Kipur", *Yahudilik Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem, 2001), III: 792.

¹⁸ Lev. 25:9. "Yedinci ayın onuncu günü, yani günahları bağışlama günü, bütün ülkede yüksek sesle boru çalınacak."

Hem Roş Haşana hem de Yom Kippur günahların ve kaderin belirlenmesi, Tanrı'nın büyüklüğünün hatırlanması, af dilenmesi ile ilgili bayramlardır.

Resim 3. Laodikeia kentinden. Soldan sağa doğru; Lulav, Menorah ve Şofar. Üstlerinde tahminen sonradan eklenen Latın Haçı bulunmaktadır.

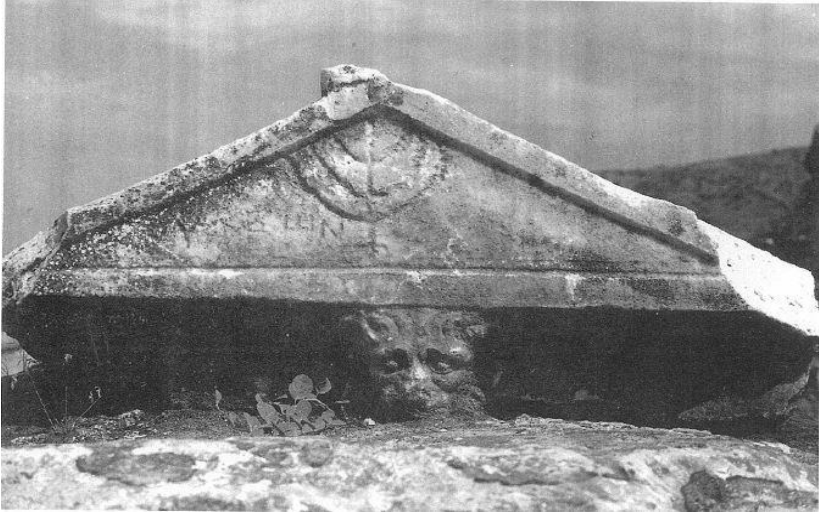
Kaynak: Celal Şimşek, "A Menorah with a cross carved on a column of Nymphaeum A at Laodicea ad Lycum", *Journal of Roman Archaeology* 19 (2006), 345.

III. yüzyılda yerel kültürlerin daha belirgin görülmeye başlaması sonucunda özellikle kutsal metinlere yönelik atıfların sembolleri de Yahudi diasporası içerisinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihsel vurgu, diasporadaki Yahudi kültürünün yerel anlamda belirginleşmesine neden olmuştur. Böylelikle bu grupların kültürel gelişimlerinin takibi ve buluntuların yorumlanması daha kolay bir hâle gelmiştir. Yahudi kültürü içerisinde özellikle aslan vurgusu da ön plana çıkmaktadır ve epigrafik malzemeye yansımaktadır. III. yüzyıl diasporasında görülme sıklığı artan simgelerden birisi olan aslan figürü, Yahudilerin kendilerini Yakup'un fiziksel ve ruhani torunları olarak görmeleri ve Yahuda'ya benzetmeleri ile ilişkilendirilmektedir.¹⁹ Ayrıca Torah'ta sıklıkla aslana yönelik vurgular da bulunmaktadır.²⁰ Anadolu coğrafyası içerisinde aslan figürü pagan inanç tarafından sıklıkla kullanılmaktadır ve bu yüzden araştırmacılar yerel

¹⁹ Andrew Jacobs, "The Lion and the Lamb: Reconsidering "Jewish-Christian Relations" in Antiquity", *The Ways that Never Parted: Jews and Christians in Antiquity and the Middle Ages*, ed. Annette Yoshiko Reed and Adam Becker (Tübingen: Mohr Siebeck, 2003), 95-96.

²⁰ Tarihsel malzemedeki aslan figürünün Yahudi tarihine yönelik atıf içerebileceği ile ilgili olarak Yar. 49: 9. "Yahuda bir aslan yavrusudur. Aslan gibi, dişi bir aslan gibi yatarsın. Kim onu uyandırmaya cesaret edebilir?; Say. 23: 24. İşte halk bir dişi aslan gibi uyanıyor; Say. 24: 9. Aslan gibi, dişi aslan gibi Yere çömelir, yatarlar, Kim onları uyandırmaya cesaret edebilir? Seni kutsayan kutsansın, seni lanetleyen lanetlensin. Yas. 33: 20. Gad için de şöyle dedi: "Gad'in sınırını genişleten kutsansın; Gad orada kol ve baş parçalayan Bir aslan gibi oturuyor."

tanrılar ile aslan arasında ilişki kurmalarıyla, Yahudilikle ilişkilendirilebilecek aslan vurgusunu kaçırabilmektedir. Diaspora içerisinde Yahudilerin yaşadıkları bölgelerde bu figürün bulunması cemaatin tarihsel anlatıya yaptığı güçlü bir vurgu niteliğindedir.

Resim 4. Hierapolis kenti menorah ve aslan figürü bir arada.

Kaynak: SEG 49: 1819.

Yahudiler, Hristiyanlar ve paganlar arasında kullanılan fakat daha çok Hristiyanlık ile bağlantılı olduğu düşünülen balık figürü ile Yahudi kutsal günlerinde öğün olarak tüketilen balığa kimi zaman atıf yapılmış olma durumu bulunmaktadır.²¹ Bu anlamda doğrudan Yahudi tarihi ile ilişkilendirilmemekle birlikte benzer anlamda Hristiyanlık ile ilişkilendirilmesinde de temkinli davranmak gerekmektedir. Başka bir ifadeyle ilk aşamada bahsi geçen yazıtlar, Hristiyanlığa ilişkin düşünülmüşlerse de bölgedeki yoğun etkileşim ve geçişler dikkate alındığında Yahudilikten Hristiyanlığa geçişlerle ilgili olma durumlarının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.²²

1.2. Kavramlar

Yahudi grupları kültürlerini daha iyi vurgulayabilmek adına çeşitli kavramlar kullanmışlardır. Bu kavramlardan ilki olan Αρχισυναγωγός kelimesi, ἀρχη²³ “ilk/başlangıç” kelimesi ile συναγωγός²⁴ “toplayan” anlamına gelen kelimelerin

²¹ Kıyaslamaları ve kültürel geçişkenliği görmek adına bk. Ross S. Kraemer, “Jewish Tuna and Christian Fish: Identifying Religious Affiliation in Epigraphic Sources”, *HTR*, 84/2 (1991), 141-162.

²² Balık figürünün Yahudi kültürü içinde önemli bir sembol olduğunu göstermesi ve Hristiyanlık ile karşılaştırmalar için bk. Erwin R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period* (New York: Bollingen Foundation, 1956), 1-61.

²³ *The Cambridge Greek Lexicon*, “ἀρχη” (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), I: 225.

²⁴ *The Cambridge Greek Lexicon*, “συναγωγός” II: 1318.

birleşmesiyle oluşturulmuştur. Sinagog liderini tanımlamaya yönelik yapılan atıftan dolayı kelime Yahudiliğe yapılan en güçlü vurgulardan birisi niteliğindedir.²⁵ Yahudi kavramlarının eski Yunancaya aktarımı sırasında mevcut Yunanca kelimeler daha fazla tercih edilmiştir.²⁶ Fakat diğer kelimelerin aksine arkhisinagogun kullanımı neredeyse Yahudilere özgüdür ve doğrudan sinagog lideri olan kimseyi işaret etmektedir.²⁷

Π(όπλιος) Ρουτ(ίλιος) Ίώσης ὁ ἀξιολογώτατος ὁ διὰ βίου
ἀρχισυναγωγ[γός] σὺν Βισιννία Δημῶ τῇ συνβίῳ αὐτοῦ ἐκ θεμελίῳν
ἐκ τῶν ἰδίων].²⁸

“Ömür boyu sinagogun en değerli yöneticisi (arkhisynagogos) olan Publius Rutilius Ioses, eşi Bisinnia Demo ile birlikte bunu kendi kaynaklarıyla inşa etti.”

Kimi yazıtlarda arkhisinagog ile birlikte arkhon kelimesi de kullanılmıştır. Kelime bir bölgenin ya da şehrin yöneticisi anlamı ile birlikte Roma İmparatorluğu'nda kimi zaman askeri rütbe olarak da kullanıldığı görülmektedir.²⁹ Yahudilik ile ilişkilendirilen yazıtlarda arhisinagog ve arkhon kelimeleri aynı metin içinde fakat farklı kişilerin sinagog içindeki görevlerini tanımlamak için kullanılmıştır.³⁰ Arkhon kelimesinin Yahudiler açısından işlevi konusunda arkhisinagog kadar net bilgilere sahip değiliz. Kelimenin tek başına kullanımı Yahudilik için doğrudan kanıt oluşturmamaktadır. Yahudi cemaati içerisinde genel kanının aksine arkhon daha çok siyasi/dünyevi yetkilere sahipken, dini yetkileri arkhisinagog üstlenmiş olabilir.³¹

ἔ ν-
θ α
κα τά-
κατη Λαμ-
πέτις ἄρ-
χω ν· (εν)εἰ-
ρήνη ἡ κύ-
μησ ις αὐ-
το ὄ.
סלשכבך בשלס.³²

“Lampetis burada yatıyor, Arkhon. Huzur (barış) içinde yatsın.”

²⁵ Konuyla ilgili detaylı anlatım için bk., Tessa Rajak - David Noy, “Archisynagogoi: Office, Title and Social Status in the Greco-Jewish Synagogue”, *The Journal of Roman Studies*, 83 (1993), 75-93.

²⁶ Özellikle Septuagint çevirilerinde İbranice kelimelerin yerine, toplum içerisindeki eski Yunanca karşılıkları bilinen kelimeler tercih edilmiştir.

²⁷ Tessa Rajak– David Noy, *Archisynagogoi*, 78.

²⁸ Teos, *CIJ*: 744; *IJO II*: 46. MS III. yüzyıl.

²⁹ *The Cambridge Greek Lexicon*, “ἀρχων” I: 226.

³⁰ Akmonia, *IJO II*: 168; *MAMA VI*: 264; *SEG 32*: 1266. MS I. yüzyıl.

³¹ *Jewish Encyclopedia*, “archon” (New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1902), 87.

³² Sebastopolis, *IJO II*: 160. MS IV. yüzyıl veya sonrası.

Diaspora Yahudileri tarafından kullanılan bir diğer kavram Thesebes'tir. Onların kim olduğu hakkında iki görüş bulunmaktadır; bu görüşlerden ilki onları Yahudiliğe ilgi duyan paganlar olarak görmekteyken,³³ diğer grup kendini dine adayan dindar Yahudiler olarak bahsetmektedir.³⁴ Bahsi geçen değerlendirmelerde kimi yorum farklılıkları görülse de³⁵ Septuagint'te ikinci grup anlatım daha ağır basmaktadır.³⁶ Thesebes kavramı eski Yunancada dindar kişileri nitelemek için kullanılmaktadır.³⁷ Yahudi kavramlarının Yunancaya aktarımı sırasında dindar kişiyi nitelemek adına kelimenin doğrudan kabul edildiğini düşünebiliriz.³⁸ Süreç Yahudiliğin ardından Anadolu'da Hristiyanlığın kabulü ile Hristiyan dindar kişileri nitelemek içinde kullanılmıştır.³⁹ Ayrıca hatalı olarak yazıtların değerlendirilmesi sürecinde Yeni Ahit'ten yola çıkarak kimi araştırmacılar Thesebes gruplarını Tanrı'dan korkanlar olarak nitelendirmişlerdir. Fakat bu nitelendirmeye rağmen Φοβούμενοι kelimesi ile Thesebes içeren yazıtlar arasında doğrudan ilişki bulunmamaktadır. Bu bağlamda iki grubun bir arada kabul edilmesi yazıtların yorumlanmasında hata yapmamıza neden olmaktadır. Tanrı'dan korkanlar olarak nitelendirilen grubun içerisinde pagan kökenli kişilerin bulunma ihtimali ile Thesebeslerin Sinagog içerisindeki bir rütbeyi ifade etme olasılığı bulunmaktadır.

Αὐρ.

Πολύιππος
θεοσεβήσευ-
ξάμενοςε-

³³ Heinz Bellen, “Συναγωγή τῶν Ἰουδαίων καὶ Θεοσεβῶν”, *Die Aussage einer bosporanischen Freilassunginschrift (CIRB 71) zum Problem der “Gottfürchtigen”*, *JAC* 8/9 (1998), 171-176 ve *Trebilco*: 152-166.

³⁴ Louis Robert, “Nouvelles inscriptions de Sardes”, *Librairie d’Amerique et d’Orient Adrien Maisonneuve* (1964), 37-58, A. Thomas Kraabel, “The Disappearance of the God-fearers”. *Numen*, 28 (1981), 113-126; Marianne Palmer Bonz, “The Jewish Donor Inscriptions from Aphrodisias: Are They Both Third-Century, and Who Are the Thesebes?”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 96 (1994), 291-294.

³⁵ IJO II. 37. Milet tiyatrosunda elde ettiğimiz yazıtta Yahudiler ve Thesebesler'in iki farklı grup olduğuna yönelik çıkarımlar bulunmaktadır. Fakat kelimenin farklı gruplara yönelik kullanımından dolayı buradaki atıf net değildir. MS II veya III. yüzyıl.

³⁶ Kutsal metinlerde Thesebes kelimesi ağırlıklı Yahudi dindarları tanımlamak için kullanılmıştır. *LXX*, Εξοδος, 18: 21, Ἰωβ-Ευῦρ, 1:1, 1:8, 2:3; Hatta Eyüp 1.1. kitabında Eyüp peygamberin unvanlarından birisi Thesebestir.

ὁ ὄνομα Ἰωβ καὶ ἦν ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ἀληθινός ἄμεμπτος δίκαιος θεοσεβής ἀπεχόμενος ἀπὸ παντὸς πονηροῦ πράγματος – Eyüp adında birisi ve insanlardan daha doğru, suçsuz, adil, dindar, bütün kötülüklerden kaçınırdı.

Ayrıca buradaki kullanıma da bakılabilir *Yeni Ahit*, SBL Edition, ed. Michael W. Holmes (Atlanta: Society of Biblical Literature and Logos Bible Software, 2010), Ἰωαννην-Yuhanna, 9:31.

³⁷ *SEG* 57: 1188.

³⁸ Iosephus, *Jewish Antiquities* (İnternet Sitesi: Perseus), Erişim. 16.02.2023. adlı eserinde verdiğimiz örneklerden ayrılmaktadır, Yahudiliğe ilgi gösteren bir pagani tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu noktada tanrıdan korkan “φοβούμενοι” ile Thesebes karıştırılmış olma ihtimali bulunmaktadır.

³⁹ Richard P. Harper, “Tituli Comanorum Cappadociae”, *Anatolian Studies*, 18 (1968), 8:06.

πλήρωσα⁴⁰

“(Ben) Dindar⁴¹ Aurelius Polyippos, (sinagoga) adağı yerine getirdim.”

Yazıtlar üzerinde Yahudiliğe ilişkin en belirgin vurgulardan birisi hiç şüphesiz ki Ιουδαίοι kavramıdır. Söz konusu kavram, Anadolu coğrafyasında özellikle Roma İmparatorluğu’nun politik anlamda güçsüzleşmesi ve buna karşın yerel kültürlerin kendilerini göstermeye başlamasıyla birlikte yaygınlık kazanmıştır. Kavrama yönelik bazı yorumlar, kelimenin coğrafi bir alanı nitelendirmekle beraber İsa’yı reddeden Ferisilere yönelik atıf olabileceği şeklindedir.⁴² Bu görüşlere rağmen araştırmacılar çoğunlukla kelimeyi Yahudi toplumuna yapılan atıf olarak kabul etmişlerdir.⁴³

Αντιόχου Γεωρᾶ Ἰουδαίου.⁴⁴

“Yahudi Antiokhos Geora.”

Arkhisinagog kadar güçlü vurgu taşımaya da Yahudilik ile sıklıkla ilişkilendirilen kavramlardan bir diğeri Sinagog kelimesidir. Kaynağını eski Yunanca συναγωγή (toplayan, bir araya getiren) kelimesinden almaktadır.⁴⁵ Fakat Yahudiler ibadet alanlarını tanımlarken zaman içinde sinagog kelimesini kültürlerine uyarlamışlardır. Yahudi grupları ibadet alanları için doğrudan sinagog kelimesi yerine προσευχή (ibadet yeri), οἶκος (ev), ἅγιος τόπος (kutsal yer) gibi kelimeleri de kullandıkları görülmektedir ve yazıtlarda bahsi geçen vurgular kullanılmıştır.⁴⁶

Diaspora’da kültürel muhafazanın beraberinde kültürel aktarımın merkezini sinagog kavramı oluşturmaktadır. Kavram sadece bir ibadet merkezini ifade etmemekte, ayrıca sosyo-ekonomik anlatımı da içermektedir.⁴⁷ Nitekim diasporada yaşayan Yahudilerin toplumsal etkinliklere katılmaları ve bu anlamda aktif şehir yaşamı içerisinde yer almaları,⁴⁸ sinagog kültürü içerisinde karşımıza çıkacak olan epigrafik ve sanatsal malzemenin zamanla bölgesel özelliklere göre şekil almasına neden olmuştur.⁴⁹

⁴⁰ Sardis, Hasan Malay, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum* (Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994) 197; *IJO II*. 67; *Trebilco*. 4.4b. MS IV. yüzyıl.

⁴¹ Kelimenin tanrıdan korkan yerine dindar olarak kullanılması yukarıda bahsi geçen karışıklığı engellemek için daha uygundur.

⁴² Malcolm Lowe, Who Were the ΙΟΥΔΑΙΟΙ?, *Novum Testamentum* 18/2 (1976), 101.

⁴³ Sardis, *Trebilco*: 176-177. IV. yüzyıl sonrası.

⁴⁴ Phrygia Hierapolis kentinde sıklıkla karşımıza çıkan örneklerden birisi için bk. *SEG* 62: 1221. MS III. yüzyıl.

⁴⁵ Lee I. Levine, *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years* (New Haven: Yale University Press, 2005), 1.

⁴⁶ Tessa Rajak - David Noy, *Archisynagogoi*, 76.

⁴⁷ Ben-Zion Rosenfeld and Joseph Menirav, “The Ancient Synagogue as an Economic Center”, *Journal of Near Eastern Studies* 58/4 (1999), 259.

⁴⁸ *CIJ* II. 777; *IJO* I. 196; *Miranda*, E31: 23; *SEG*: 46. 1656.

⁴⁹ Richard Last, Other Synagogues, *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 47/3 (2016), 330-363 ve Philip A. Harland, *Associations, Synagogues, and Congregations: Claiming a Place in*

Sinagog kavramının tam olarak ne zaman ortaya çıktığı konusunda tartışmalar olsa da genelde,⁵⁰ sinagog anlayışının II. Tapınak Dönemi'nde şekillendiği düşünülmektedir.⁵¹ Mabet henüz yıkılmadan şekillenmeye başlayan sinagog kültürünün tapınak ile bazı farkları bulunmaktadır. Mabet, hayvanların tanrı adına kurban edildiği yer olarak görülürken, sinagoglar Torah metinlerinin okunduğu halka açık ibadet alanlarıdır. Mabette seçilmiş ve toplumdan soyutlanmış bir din adamı sınıfı bulunmaktadır. Sinagog kavramında din adamlarının vurgusu görülmesine rağmen, din görevlileri sinagog örgütlenmesi içerisinde Kudüs Mabedi kadar aktif soyut bir yapılanmada değildirler. Ayrıca Mabet belirli bir alanda olması gerekirken sinagog herhangi bir yerde olabilmektedir.⁵² Sinagog kültürünün yayılmasının Yahudi göçleri ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Yahudi kültürü için tam anlamıyla merkezi bir konuma gelmesi Mabedin MS 70 tarihinde yıkılışından sonra gerçekleşmiştir.⁵³ Diğer diasporalarda olduğu gibi Anadolu diasporasında sinagog (kavram ya da yapı olarak) Yahudi cemaati arasında sosyal işlevi ve etkileşimin temel alanı olarak görevini sürdürmüş olmalıdır. Yahudi yasalarına göre de cemaat oluşturmanın şartı 10 erkeğin (*minyán*) hazır olmasıdır.⁵⁴ Bu bağlamda kalabalık Yahudi nüfusu içerisinde sinagogda toplumu yönlendiren, ibadeti kontrol eden kişilerin bulunması, Yahudi toplumunun cemaat düşüncesiyle hareket etmesini kolaylaştırdığı yorumunu yapabilmemize imkân vermektedir.⁵⁵

τὸν κατασκευασθέντα οἰκὸν ὑπὸ
 Ἰουλίας Σεουήρας Π. Τυρρώνιος Κλά-
 δος ὁ διὰ βίου ἀρχισυνάγωγος καὶ
 Λούκιος Λουκίου ἀρχισυνάγωγος
 καὶ Ποπίλιος Ζωτικός ἄρχων ἐπεσ-
 κεύασαν ἐκ τε τῶν ἰδίων καὶ τῶν συν-
 καταθεμένων καὶ ἔγραψαν τοὺς τοί-
 χους καὶ τὴν ὀροφὴν καὶ ἐποίησαν

Ancient Mediterranean Society, (Minneapolis: Fortress Press, 2013), 19-90. Bahsi geçen iki çalışma yerel etkilenme konusunda oldukça değerli açıklamalar içermektedir.

⁵⁰ İnci Türkoğlu, "Yahudi Geleneğinde Sinagog", *Toplumsal Tarih* 112 (2003), 12.

⁵¹ Filistin Bölgesinde sinagog yapısından bahseden epigrafik ve filolojik kaynakların detaylı analizi için bk. Anders Runesson, Donald Binder and Birger Olsson, *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E.* (Leiden: Brill, 2008), 20-117.

⁵² Tapınaktan sinagoga geçiş sürecindeki benzerlikler ve farkları daha iyi görebilmek adına bk. Rachel Hachlili, *Ancient Jewish Art, and Archaeology in the Diaspora*, 13-14.

⁵³ Lee I. Levine, *The First-Century Synagogue: New Perspectives*, *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 77 (2001), 25.

⁵⁴ Fuat Aydın, *Yahudilik: Tarih, İnang, İbadet, Kültür* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2021), 114. Kutsal metinlerin anlatımının aksine özellikle Sardis Sinagogu'nda kadınların erkeklerden ayrı yeri bulunmamaktadır ki bu da karma ibadet yaptıklarını göstermektedir bk. Umut Dinc, "Küçük Asya'da Antik Bir Sinagog: Sardis Sinagogu", *OANNES* 5/2 (2023), 830.

⁵⁵ Armin Lange, *Jews in Ancient and Late Ancient Asia Minor between Acceptance and Rejection*, *Journal of Ancient Judaism*, 5 (2014), 225.

τὴν τῶν θυρίδων ἀσφάλειαν καὶ τὸν
[λν]πὸν πάντα κόσμον. οὐστυνας κα[ι]
ἡ συναγωγή ἐτείμησεν ὄπλω ἐπιχρῶ-
σφ διὰ τε τὴν ἐνάρετον αὐτῶν δ[ι]άθ[ε-]
σιν καὶ τὴν πρὸς τὴν συναγωγὴν εὐνοιάν
τε καὶ σ[που]δῆν.⁵⁶

“Bu ev (sinagog) Iulia Severa tarafından yapılmıştır (onarılmıştır), P(ublius) Tyrronios Cladus, (sinagogun) daimi lideri. Lucius’un oğlu Lucius arkhisynagog (sinagog lideri) ve Popilius Zotikos arkhon (sinagog yöneticisi?), kendi kaynaklarından ve toplanan kaynaklardan restore edilmiştir. Duvarları ve tavanı dekore ettiler. Pencerenin güvenliğini (sağladılar) ve dekorasyonun geri kalanını restore ettiler. Sinagog, erdemli eğilimleri, iyi niyetleri ve sinagoglara karşı gösterdikleri özen nedeniyle onları yaldızlı(?) kalkanla(?) onurlandırdı.”

Presbyteros kelimesi anlam olarak cemaatin en yaşlısı, saygı değer kişisi anlamına gelmektedir ve eski Yunan epigrafiyasında kullanılmış oradan da Hellenistik Yahudiliğin kullanımına geçmiştir.⁵⁷ Yahudi cemaatinde yaşlılardan oluşan bir meclisin varlığı bilinmektedir.⁵⁸ Yazıtlarda da bu bilgiye uyumlu olarak Presbyter vurgusu bulunmaktadır. Fakat kelimenin pagan ve özellikle Hristiyanlar tarafından sıklıkla kullanımı,⁵⁹ kelimenin geçtiği metinlere şüphe ile yaklaşılmasını gerektirmektedir.

Ἡρηνοποιὸς πρ(εσβύτερος) καὶ πατὴρ τοῦ στέμα-
τος, υἱὸς Εἰακῶβ καὶ αὐτοῦ πρ(εσβυτέρου) , ὑπὲρ εὐ-
χῆς ἑαυτοῦ καὶ τῆς συνβίου μου καὶ τοῦ
γνισίου μου τέκνου ἐποίησα τὴν στρο-
σιν τοῦ εἰσοτικῆς σὺν τῆς σκαμνοκακέ-
λως καλλιεργίας νο(μίσμασι) ζ'. ρ77σ.⁶⁰

“Ben Erenopoios, cemaatin en yaşlısı ve babası. Babam Eiakob (Iacob) da cemaatin büyüğü. Onun, karımın ve sevgili çocuğumun ettiği yemin nedeniyle, (Sinagogun) iç döşemesine, bir skoutlosisin (duvar-pano) süslemesini yedi altın karşılığında yaptırдыm. Barış.”

1.3. Septuagint Atıfları

Septuagint metinleri, en kısa tanımlanmasıyla Torah’ın eski Yunancaya çevirisidir. Bu metinler öncelikle kalabalık ve Hellenleşmiş bir Yahudi nüfusunun varlığına işaret etmektedir. Öte yandan bu tercüme hareketi doğrudan Yahudiliğin evrenselleşme hususundaki tartışmalara yöneliktir. Bu bağlamda Anadolu’da özellikle Phrygia kültürü

⁵⁶ Akmonia, *IJO* II: 168; *MAMA* VI: 264; *SEG* 32: 1266. MS I. yüzyıl.

⁵⁷ *The Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon* (LSJ), “Πρεσβύτερος” (Erişim 19.02.2024).

⁵⁸ Tolga Savaş Altınel, “Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2017), 124.

⁵⁹ Idebessos, *RECAM* 2.125. V. yüzyıl ya da sonrası.

⁶⁰ Smyrna, *IJO* II: 41. MS IV. yüzyıl veya sonrası.

ve onun etrafındaki Yahudi cemaatinin mezar taşlarında Septuagint atıfları bulunmaktadır.

Septuagint metinleri içinde geçen “Yasanın Tekrarı” bölümündeki lanet metinlerine ilişkin vurgular, Yahudilerin dünya görüşleri hakkında bize bilgiler sunmaktadırlar.⁶¹ Bu bilgiler Phrygia bölgesinin kendine özgü geleneği içerisinde değerlendirilmesi gereken bir kısmı oluşturmaktadır. Öncelikle pagan Phrygia kültüründeki lanet cümleleri ile Yahudiler arasındaki lanet metinlerinin ortak kaygılar etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır.⁶² Yahudiliğin ahiret inancına ilişkin muğlaklığı, cezaların ve ödüllerin bu dünyada toplu olarak verilmesi düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Kısacası bu dönem, cennet ve cehennem kavramlarının henüz oluşmadığı, öbür dünyanın “Şeol” olarak isimlendirildiği dönemdir.⁶³ “Yasanın Tekrarı” şeklinde geçen lanet dualarına yapılan vurgular, yasaya uymayanlara ve soylarına yönelik bu dünyada çekecekleri acı ile ilgilidir.

[ ]IN [ἐξ]έσ-
 ται ἐτέρῳ ἀνῶξαι τὸ
 κάθετον ἢ μόνον ἐὰν
 συνβῆ τοῖς παιδίοις αὐ-
 τοῦ Δόμνη κ(αἰ) Ἀλεξανδρία
 ἐὰν δὲ γαημθῆσονται
 ἐξὸν οὐκ ἔσται ἀνῶξαι·
 ὅς δὲ ἂν τολμήσει ἕτε-
 ρον ἐπισενένκαι, θήσει
 τῷ ἱερωτάτῳ ταμίῳ
 Ἀττικᾶς, ακ[αἰ] οὐδὲν
 ἔλαττον ἔσται τῷ τῆς
 τυμβωρυχίας ἐνκλήμα-
 τῷ πεύθυνος· ἔσται δὲ
 ἐπικατάρατος ὁ τυοῦ-
 τος κ[αἰ] ὅσαι ἀραι ἐν τῷ
 Δευτερονομίῳ εἰσὶν γε-
 γραμμένα αὐτῷ τῷ κ[αἰ]
 τέκνοις κ[αἰ] ἐγγόνοις κ[αἰ]
 παντὶ τῷ γένει αὐτοῦ γένοιτο.⁶⁴

⁶¹ Yahudi lanet metinlerinin ana merkezi olan Akmonia'nın Phrygce lanet metinlerinin bulunduğu haritada olmadığını görmekteyiz. Yerel lanet metinlerinin geçtiği kentlerden Synadda ise Yahudi bağlantısını kurduğumuz tek kenttir. Fakat yerel lanet metinleri arasında çocuklarının çocukları vurgusu bulunmamaktadır. Bu nedenle Yahudi lanet metinleri ile yerel vurgular içeren lanet metinlerinin aynı özden (paganlara ait) olduğu ile ilgili söylevlere yönelik büyük bir şüphe ortaya çıkmaktadır.

⁶² Bu bağlamda yerel lanet metinlerine yönelik yapılan çalışma için bk. Bartomeu Obrador-Cursach (2020). *The Phrygian Language*, Leiden: Brill.

⁶³ İsmail Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı* (İstanbul: İFAV, 2014) 281.

⁶⁴ Akmonia, *IJO* II: 174; *MAMA* VI: 335; *Trebilco*: 3.2.

“...çocukları Domne ve Aleksandria’ya bir şey olması dışında, kimsenin mezarı açmasına izin verilmez. Evleneceklerse açılmalarına izin verilmez. Ama oraya başka birini koymaya cüret eden, en kutsal hazineye 1.000 Attic’i ödeyecek ve ayrıca bir lanet altında ağır suçların hesabını vermek zorunda kalacak. O lanetlenecek ve “Yasanın Tekrarı”nda yazılan her türlü lanet ona, çocuklarına, soyundan gelenlere ve tüm ailesine olsun.”

Phrygia ve civarında ele geçirilmiş lanet metnlerinin yerel bir gelenek (uygulama) olduğuna yönelik düşüncenin oluşmasına sebep olan etken, bölgedeki epigrafik verilerdeki yoğunluktur. “Yasanın Tekrarı” vurgusu ile karşılaşmamız yerel gelenek karşısında Yahudi cemaatinin de kendi mezarlarını korumak için kültürlerinden bir unsuru seçmiş olabileceğini akla getirmektedir.⁶⁵ Konunun araştırmacıları bu noktada iki gruba ayrılmaktadır. Kimi araştırmacılar Septuagint metinleri aracılığıyla bölgede Yahudi izleri aranabileceği düşüncesindeyken,⁶⁶ ikinci gruptakiler lanet metnlerinin pagan kökenli olabileceğini ileri sürmektedirler.⁶⁷ Bu düşüncenin oluşmasındaki temel etken yazıtlardaki Phryge lanet metinlerinden doğan yorumlardır. Phrygia bölgesi içerisindeki Yahudi nüfusunun hem filolojik kaynaklar aracılığıyla hem de epigrafik malzeme ile tespit edilebilir olması, lanet metnlerinin Yahudilik ile ilişkili olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.⁶⁸

Αμμια Εὐτύχου [Κ]αλ[λ]μάχου ἀνδρὶ καὶ ἑαυτῇ
ἐκ τῆς ἰδίας προικὸς τὸ μνμεῖον
κατεσκεύασεν· ἀρὰ δὲ ἔσται εἰς τέκνα
τέκνων ἕτερον μὴ τεθῆναι ἢ τὸν υἱὸν
μο[υ] Εὐτύχην καὶ γυναῖκα αὐ[τ]οῦ.⁶⁹

“Eutykhes’in kızı Ammia, kocası Kallimakhos için ve kendi çeyizinden kendisi için mezarı hazırladı. Oğlum Eutykhes ve karısı dışında birisi gömülürse eğer, lanet çocuklarının çocukları üzerine olsun.”

Lanetin zihinlerde daha somut olarak canlandırılması için Septuagint metinleri içerisinde kimi araçlar da kullanıldığı görülmektedir. “Demir Süpürge” ve “Lanetin

⁶⁵ “οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς οὐδὲ μὴ λατρείης αὐτοῖς ὅτι ἐγὼ εἰμι κύριος ὁ θεὸς σου θεὸς ζήλωτος ἡς ἀποδιδούς ἀμαρτίας πατέρων ἐπὶ τέκνα ἐπὶ τρίτην καὶ τετάρτην γενεάν τοῖς μισοῦσίν με.” Onların önünde eğilmeyecek, onlara kulluk etmeyeceksiniz; çünkü ben Tanrınız Rab’bim, kıskanç bir Tanrı’yım, babaların günahlarını benden nefret eden üçüncü ve dördüncü kuşaklara kadar çocukların üzerine ykarım. LXX, Δευτερονόμιον 5: 9.

⁶⁶ Özellikle bu alanın öncü isimlerinden birisi Pieter van der Horst’tur. Bir diğer önemli isim Paul Trebilco’dur.

⁶⁷ Stephen Mitchell’in görüşü bu yöndedir bk. Mitchell, Stephen. *The Christians of Phrygia from Rome to the Turkish Conquest*, Leiden: Brill, 2023. Ayrıca Walter Ameling, Mitchell ile benzer görüşü paylaşmaktadır.

⁶⁸ Bahsi geçen filolojik kaynaklar bk. Cicero, *Pro Flacco*, 28: 67-69 ve Iosephus Flavius, *Ιουδαϊκῆς Αρχαιολογίας*, 12:3.4.

⁶⁹ Akmonia, *CIJ* II: 763; *MAMA* VI: 287; *Trebilco*: 4.1.

Orağı” gibi daha somut ifadelerle bu anlamda lanetlerin etkisi arttırılmak istenmiş gibi gözükmektedir.⁷⁰

Φλ. Τευθραντῖς ζῶσα ἑαυτῆι καὶ Ἑρμογένει Ἑρμογένους τῶ
ἀνδρὶ τὸ μνημεῖον κατεσκεύασεν·
μετὰ δὲ τὸ δύο τεθῆναι, εἴ τις ἀνοίσει ἢ ἐπιβουλεύσει,
σά[ρ]ον σιδαροῦν εἴσελθον τὸν οἶκον.⁷¹

“Fl(avia) Teuthrantis bu mezarı yaşarken kendisi ve kocası Hermogenes’in oğlu Hermogenes için yaptırmıştır. Ama ikisi gömüldükten sonra, biri açarsa veya açmaya teşebbüs ederse demir süpürge evine girsin.”

A [ἑαυτῶκαὶ] τῆ συν-
βίῳ Τροφίμῃ
ἐποίησεν.
Τιτέδιος Ἀμέρι-
μνος ἐπισκε[ύ]-
σας τὸ τοῦ πά[π]-
που αὐτοῦ μνη-
μεῖον ἔθαψεν τ-
ῆν ἑαυτοῦ γυναῖκα
Αὐρ. Ὀνησίμην Εὐ-
ελπίστου. ἐξὸν
δὲ ἔστε καὶ τὸν ἐ-
πισκευάσανταν Ἀμέρι-
μνον τεθῆνε ἰς τὸ προ-
γονικὸν αὐτοῦ μνημεῖ-
ον· ἂν δέ τις ἐπιχει-
[ρ]ήσει μετὰ τὸ τεθῆνε
τὸν Ἀμέριμνον ἕτερόν
[τι]να θάψῃ, θήσει ἰς τ[ὸ]
[ταμεῖον]

B [εἴ τις τι]να θάψῃ [χει-]
[ρῖ] δολί[α], λάβοιτ[ο απρ]-
οσδόκητον ὁ[ποῖ]-
ον καὶ ὁ ἀδελφὸς α[ὐτ]-
ῶν Ἀμέριμνος. ἂν
δέ τις αὐτῶν μὴ φοβ-
ηθῆ τούτων τῶν κα-
ταρῶν, τὸ ἀρᾶς δρέ-

⁷⁰ Burada daha da önemli olan nokta Septuagint metinlerinde Zaharias bölümünde kullanımına ek olarak “Yasanın Tekrarı”nda bu kelimenin geçmesidir bk LXX, Δευτερονόμιον, 16:9 ve 23:25. Fakat Zaharias’tan farklı olarak ekinleri biçme anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Aslında burada sembolik anlatımın izlerini görebiliriz. Zaharias bölümünde insanların ekine benzetilerek biçilmesi ve böylece topraktan soydan insanların koparılması eylemi anlatılmaktadır.

⁷¹ Akmonia, *Hellenica* XI-XII: 400; *Trebilco*: 5.4.

πανον εισέλθοιτο
εἰς τὰς οἰκῆσις αὐ-
τῶν καὶ μηδὲν ἔνκα-
ταλείψειτο.⁷²

“**A.**...kendisi ve karısı Trophime için yaptırdı. Titedius Amerimnos, büyükbabasının mezarını restore etti ve (içine) karısı (Aurelia) gömüldü. Euelpistos’un kızı Aur(elia) Onesime. Ayrıca, yenilenebilir olan Amerimnos’un miras kalan mezarına yerleştirilmesine izin verdi. Ama Amerimnos gömüldükten sonra kim bir başkasını gömmeye cesaret ederse, kutsal hazineye ödeyecektir...”

“**B.** Birisi kirli eli ile başka birini gömecek olursa hem onun hem de kardeşi Amerimnos’un başına beklenmedik şeyler gelecektir. Ama onlardan biri bu lanetlerden korkmazlarsa, lanetin orağı evlerine girecek ve geride kimseyi bırakmayacak.”

“Yasanın Tekrarı” kitabında kelime olarak sık sık geçen “Tanrı’nın eli” yine Yahudi kültürüne yönelik Septuagint atıflarından birisidir.⁷³ Zira inanışa göre insanlara laneti veya tam tersine bolluğu veren Tanrı’nın elidir.⁷⁴ Bu yüzden yasaklara uymayanlara demir süpürge gibi Tanrı’nın eli de ceza verebilmektedir.

[Αὐρ. Ζώσιμος ἐπέησα τὸ ἥρωον Α]ὐρηλία Συγκλητι-
[κῆ τῆ καὶ Τατια τῆ συνβίω μο]υ εἰς ὃ καὶ αὐτὸς
[τεθήσομαι καὶ Αὐρ. Φλανία Σκ]ύμνον τῆ πεν-
[θερᾶ μου δώρου χάριν, μηδ]ενὶ δὲ ἐτέρων ἐ-
[ξὸν εἶνε τεθῆναι· εἰ δέ τις ἐπιτηδ]εύσει, θῆσει
[ἰς τὸ ἱερώτατον ταμεῖον * β, καὶ ἔσται αὐτῷ πὸς]
[τὴν χεῖρα τοῦ θεοῦ. τεθήσεται μετ’ αὐτὸν καὶ (?)]
[Δημητριανός (?)] .....⁷⁵

“Ben Aurelius Zosimos bu mezarı Aurelia Synkletike ve eşim Tatia ve annem Aurelia Flavia Skymnos (için) hediye olarak yaptırdığım hatırlansın. Başka birisinin gömülmesine izin verilmeyecek, aksi hâlde en kutsal hazineye 2000 dinar ödeyecek ve Tanrı’nın eline hesap verecek. Demetrianos gömüldükten sonra...”

İnanışa göre Tanrı, “Yasanın Tekrarı” metnindeki sözlerine uyulmadığı zaman tüm soya ve cemaate yönelik bir öfkeye kapılabilmektedir.⁷⁶

⁷² Akmonia, *CIJ* II: 768; *IJO* II: 175; *MAMA* VI: 316; *Trebilco*: 5.1.

⁷³ καὶ ἐρεῖς τῷ υἱῷ σου οἰκέται ἡμεν τῷ Φαραῶ ἐν γῆ Αἰγύπτω καὶ ἐξήγαγεν ἡμᾶς κύριος ἐκεῖθεν ἐν χειρὶ κραταιᾷ καὶ ἐν βραχίονι ὑψηλῷ
O zaman oğluna şöyle diyeceksin: "Biz Mısır'da Firavun'un köleleriydik, Tanrı bizi güçlü eliyle Mısır'dan çıkardı. *LXX*, *Δευτερονόμιον*, 4: 34.

⁷⁴ Benzer bir anlatı Dura Sinagogu duvar süslemelerinde de bulunmaktadır. Resim için bk. <https://smarthistory.org/wp-content/uploads/2023/03/unnamed-10.jpg> (Erişim 19.02.2024).

⁷⁵ Akmonia, *MAMA* VI: 231.

⁷⁶ οὐ μὴ θελήσῃ ὁ θεὸς εὐλατεῦσαι αὐτῷ ἀλλῆ τότε ἐκκαυθήσεται ὄργῃ κυρίου καὶ ὁ ζῆλος αὐτοῦ

ἔτους τλθ'.
 Αὐρήλιος Ῥοῦφος Ἑρμῆ ἄ-
 δελφῶ καὶ Ῥουφίνῃ ἀνε-
 ψία ταχυμύροις μνήμ-
 ης χάριν.
 Αὐρήλιος Ῥοῦ-
 φος ἑαυτῶ καὶ
 γυναικὶ Εὐελ-
 πίστῃ καὶ ἀνεψι-
 ῶ Παρθενίθῳ ἐ-
 αυτοῖς ζῶντ-
 ες κατασκεύασ-
 αν· μετὰ τὸ τεθῆ-
 ναι αὐτο[ῦ]ς, ὅς ἄν
 ἀνορύξει καὶ βα-
 λι ἄλλον νέκρον
 ἢ τύνβον πρίατε ἢ γράμμα
 μιάνι, ἐξόλεσι ἐκίνου σύν-
 παν γένος ἢ θεοῦ ὀργή.
 τύνβιος γὰρ δύο τοῦτο τὸ σῆ-
 μα ἐπίκειται.⁷⁷

“Yıl 339 (MS. 255/256). Aurelius Rufus, erkek kardeş Hermes ve kısa ömürlü yeğeni Rufine hatırası için (bu mezarı) yaptırıldı. Aurelius Rufus kendisi ve karısı Euelpiste ve yeğeni Parthenios hayattayken kendileri için inşa ettiler. Onlar gömüldükten sonra başka bir ceset gömülürse veya mezarı satın alırsa veya yazıtı zarar verirse, Tanrı'nın öfkesi onun bütün neslini helak etsin. Bu işaret iki mezar içindir.”

Dinlenme yeri kavramının kaynağı Septuagint metinleridir ve Tanrı'nın sözlerine uyulması halinde vaat edilen topraklardaki Yahudi halkı için geçerlidir.⁷⁸ Dinlenme yeri vurgusu İbranice Barış-Şalom kelimesi gibi MS III. yüzyılda Küçük Asya bölgesinde

ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ καὶ κολληθήσονται ἐν αὐτῷ πᾶσαι αἱ ἀραιὲς τῆς διαθήκης ταύτης αἱ γεγραμμέναι ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ νόμου τούτου καὶ ἐξαλείψει κύριος τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκ τῆς ὑπὸ τὸν οὐρανόν.

Tanrı onu bağışlamayacak, ama o zaman Tanrı'nın öfkesi ve kıskançlığı o adama karşı tütecek ve bu kitapta yazılı olan bütün lanetler onun üzerine yağacak ve Tanrı onun adını göğün altından silecek. LXX, Δευτερονόμιον, 29:19. Kelimenin “Yasanın Tekrarı” vurgulanması ile “Tanrı'nın Öfkesi” vurgusunun paralel olabileceğini göstermesi açısından değerlidir.

⁷⁷ Akmonia, *IJO* II: 177; *MAMA* VI 325; *Trebilco*: 5.5.

⁷⁸ LXX, Ψαλμοὶ 131: 14. αὕτη ἡ κατάπανσις μου εἰς αἰῶνα αἰῶνος ᾧδε κατοικήσω ὅτι ἠρετισάμην αὐτήν – “Bu benim sonsuza dek dinleneceğim yer, burada kalmalıyım çünkü onu seçtim.”

kullanımı ile sıklıkla karşılaşılabilecektir.⁷⁹ “Dinlenme yeri” olarak bahsi geçen tüm mezar taşları beraberinde güçlü Yahudi vurguları taşımakla birlikte⁸⁰ Hristiyanlığın yayılışı ile Hristiyan niteliği taşıyan mezarlarda da kullanımı görülmektedir.⁸¹

Κυμητήριον Ἰουσοῦα
καὶ Σαμοῆλυϊῶν Ἰακωβ⁸²

“İakob’un oğulları İusua ve Samuel’in dinlenme yeri.”

1.4. İbrani Kökenli İsimlerin Kullanımı

Yazıtlar aracılığıyla Yahudiliğin belirlenebilmesinde kullanılan önemli ölçütlerden biri İbrani kökenli olduğu düşünülen isimlerdir. Zira bir Yahudi’nin kendisi için kutsal kabul ettiği peygamberlerden birisinin adını taşımak istemesi doğal bir durumdur.⁸³ Nitekim MS III. yüzyıl ve sonrasında Yahudi peygamber isimlerinin diasporanın çok farklı bölgelerinde yaşayan Yahudiler arasında sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Anadolu diasporasında Yahudiler tarafından kullanılan İbranice kökenli isimleri; Βενιαμιν (Beniamin - בנימין)⁸⁴, Δαμα (Dama - דמא)⁸⁵, Δεββώρα (Debbora - דבורה)⁸⁶, Ἑσθηρ (Esther - אסתר)⁸⁷, Ζαχαρίας (Zacharias - זכריה)⁸⁸, Ἠλίας (Elias - אליהו)⁸⁹, Ἠλών (Elon - אלון)⁹⁰, Ἡσαυ (Esau - עשו)⁹¹, Θαμαρ (Thamar - תמר)⁹², Ἰαηλ (Iael - יעל)⁹³, Ἰακωβ (Iakob

⁷⁹ Barış kelimesi genellikle İbranice olarak yazılmaktadır, Küçük Asya’da Phrygia ve Sardis’te görülmektedir. Bk. Frank Moore Cross, “The Hebrew Inscriptions from Sardis”, *The Harvard Theological Review*, 95 (2002), Ins.2. MS IV. yüzyıl veya sonrası.

⁸⁰ Eumeneia, *MAMA XI*: 37. MS III. yüzyıl.

⁸¹ Hadrianoi, Fatih Onur, “New Inscriptions from Hadrianoi Pros Olympon (Mysia)”, *Olba*, XIX (2011), Fig4. MS III. yüzyıl.

⁸² Dokimeion, *IJO II*: 183; *SEG 44*: 1033. MS III veya IV. yüzyıl.

⁸³ Tal Ilan, *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2008), 63-64.

⁸⁴ Aphrodisias, *IJO II*: 14. MS III. veya sonrası.

⁸⁵ Akmonia, *MAMA XI*: 139. MS III. yüzyıl; Apameia, *BCH 7*:311. MS III. yüzyıl; Eumeneia, *Cities and Bishoprics II*: 247 ve 257. MS III. yüzyıl.; Kotiaion, *IJO II*: 210. MS III. yüzyıl.; Laodikeia, *SEG 27*: 897. MS III. yüzyıl.

⁸⁶ Apollonia, *SEG 30*: 1507. MS II. veya III. yüzyıl.

⁸⁷ Germa, *IJO II*: 162. MS III. yüzyıl.

⁸⁸ Aphrodisias, *IJO II*: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası ve Kalykadnos, *I. Cilicis*: 9. MS V veya VI. yüzyıl.

⁸⁹ Klaros, *SEG 37*: 962. MS II. ve III. yüzyıl.

⁹⁰ Kotiaion, *IJO II*: 211. MS III. yüzyıl ve Prusa ad Olumpum, *IK*: 1045. MS II veya III. yüzyıl.

⁹¹ Dorylaion, *IJO II*: 185. MS III. yüzyıl.

⁹² Nikomedeia, *TAM 4*: 374. Tarihi belirsiz.

⁹³ Aphrodisias, *IJO II*: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası

- יעקב)⁹⁴, Ἰεσσειας (Hiesseias - ישיעיהו)⁹⁵, Ἰουδα (Iouda - יהודה)⁹⁶, Ἰσακ (Isak - יצחק)⁹⁷, Ἰωαννης (Ioannes - יוחנן)⁹⁸, Ἰωσηφ (Ioseph - יוסף)⁹⁹, Ἰωσούα (Iosua - יהושע)¹⁰⁰, Ἰωφ (Ioph - אייב)¹⁰¹, Μαναση (Manase - מנשה)¹⁰², Μαθίος (Mathios - מתתיה)¹⁰³, Μαρια (Maria - מרי)¹⁰⁴, Μωσι (Mosi - משה)¹⁰⁵, Ρουβε (Roube - ראובן)¹⁰⁶, Σαββάτι (Sabbati - שבתי)¹⁰⁷, Σαμουηλ (Samuel - שמואל)¹⁰⁸, Σαρα (Sara - שרה)¹⁰⁹, Σύμων (Symon - שמעון)¹¹⁰ sıralanabilmektedir. İsimlerin kullanılışı konusunda dikkatli olunmalıdır. Zira kimi isimler Hellen veya Latin isimleri ile benzerlik göstermektedir.¹¹¹ Bu durumla birlikte Eski Ahit'in kutsallığı sebebiyle Hristiyanlar tarafından da isimler kullanılabilir. Bu bağlamda yazıtlara dikkatli yaklaşılarak İbrani kökenli isimlerin tespiti Yahudilik araştırmalarında kullanılan etkili yöntemlerden birisidir.

Sonuç

Yahudilik araştırmalarında tek bir kalıpla ilerlemek, araştırmacıları yanlış değerlendirmelere götürebilmektedir. Yahudilik tarihsel süreç içinde değişim ve

⁹⁴ Corycus, *MAMA* III: 237. MS V veya VI. yüzyıl; Dokimeion, *IJO* II: 183. MS III veya IV. yüzyıl; Sardis, *IJO* II: 57 ve 59. MS IV. yüzyıl veya sonrası; Side, *IJO* II: 220. MS V veya VI. yüzyıl; Symrna, *IJO* II: 41. MS IV veya V. yüzyıl.

⁹⁵ Aphrodisias, *IJO* II: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası.

⁹⁶ Aphrodisias, *IJO* II: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası; Corycus, *IJO* II: 238. MS III. yüzyıl; Ephesos, *IJO* II: 34. MS III. yüzyıl; Hierapolis, *IJO* II: 189. MS III. yüzyıl; Iasos, *Hellenica* III: 100-101. Tarihi belirsiz; Limyra, *IJO* II: 221. Tarihi belirsiz; Philadelpheia, *IJO* II: 50. MS IV. yüzyıl veya civarı; Symrna, *IJO* II: 45. MS III. yüzyıl veya civarı.

⁹⁷ Side, *IJO* II: 219. MS IV veya V. yüzyıl.

⁹⁸ Gdanmaa, *IJO* II: 224. ve Sardis, *IJO* II: 58. Her iki yazıtta MS IV. yüzyıl sonrası.

⁹⁹ Aphrodisias, *IJO* II: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası; Gdanmaa, *IJO* II: 225. MS IV. yüzyıl; Ikonion, *JHS*: 22: 365,132. Tarihi belirsiz; Philadelpheia, *IJO* II: 51. MS IV. yüzyıl; Teos, *IJO* II: 46. MS III. yüzyıl; Trianapolis, *IJO* II: 247. MS II. yüzyıl.

¹⁰⁰ Aphrodisias, *IJO* II: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası ve Dokimeion, *IJO* II: 183. MS III veya IV. yüzyıl.

¹⁰¹ Aphrodisias, *IJO* II: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası.

¹⁰² Aphrodisias, *IJO* II: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası.

¹⁰³ Akmonia, *IJO* II: 171. MS III. yüzyıl; Boğazköy, *IJO* II: 164 ve 165. MS V veya VI. yüzyıl; Kotiaion, *IJO* II: 210. MS III. yüzyıl veya sonrası.

¹⁰⁴ Eumeneia, *CitiesandBishoprics* II: 365-366. MS III. yüzyıl ve Hierapolis, *Pennacchiatti*: 11 – *CIJ*: 779 – *CIJ*: 780. MS III. yüzyıl.

¹⁰⁵ Corycus, *IJO* II: 240. Tarihi belirsiz.

¹⁰⁶ Aphrodisias, *IJO* II: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası ve Eumeneia, *CitiesandBishoprics* II: 232 – *Hellenica*: XI-XII: 429. MS III. yüzyıl.

¹⁰⁷ Aphrodisias, *IJO* II: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası; Hierapolis, *IJO* II: 200. MS III. yüzyıl; Kalchedon, *IK*: 75. Tarihi belirsiz; Korasion, *MAMA* III: 166. Tarihi belirsiz; Laodikeia Comb., *JHS*: 19, 281.166. Tarihi belirsiz; Sardis, *IJO*: 58. MS IV. yüzyıl veya sonrası; Ankyra, Bosch: 405,356. MS III. yüzyıl civarı.

¹⁰⁸ Aphrodisias, *IJO* II: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası; Corycus, *IJO* II: 241 ve 242. MS IV. yüzyıl veya sonrası; Dokimeion, *IJO* II: 183. MS IV. yüzyıl ve civarı; Sardis, *IJO* II: 63 ve 95.

¹⁰⁹ Boğazköy, *IJO* II: 166 ve Sebastopol, *IJO* II: 161. MS III. yüzyıl.

¹¹⁰ Aphrodisias, *IJO* II: 14. MS III. yüzyıl veya sonrası; Corycus, *IJO* II: 232. MS IV. yüzyıl sonrası; Sardis, *IJO* II: 133. MS IV. veya VI. yüzyıl.

¹¹¹ Mathios, Sabbati ve Simon gibi.

dönüşüm göstermiştir. Tek bir bölge ya da tek bir düşünce yapısıyla anlaşılması ve tartışılması neredeyse olanaksızdır. Bu durum diaspora Yahudileri için daha karmaşık haldedir. Yahudiler gittikleri bölgelerde yerel halk ile iletişim halinde bulunmuşlardır ve aynı zamanda yerel halk üzerinde de kültürel aktarım gerçekleştirmişlerdir. Diaspora Yahudileri özellikle maddi güçleri devam ettirdikleri sürece kültürel öğelerini devam ettirme olanağı bulmuşlardır. MS III. yüzyıl ve sonrasında karşılaştığımız örnekler bu tezimizi güçlendirmektedir. Roma İmparatorluğu'nun kriz çağında yerel kültürlerin güç kazanmasına paralel Yahudi kültürel öğeleri diasporanın farklı alanlarında yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bahsi geçen ortak kültürel vurgular cemaat özelliğini koruyan Yahudi halkı içerisinde yayılmaya başlarken, ortak kültüre entegre olamayan Yahudi grupları inançlarından kimi öğelerini de bölgelerinde güç kazanan kültürel unsurlar ile birleşerek devam ettirmişlerdir.

Yukarıda bahsettiğimiz ayrımın daha net yapılabilmesi için diaspora Yahudiliği hakkında gerçekleştirilecek araştırmalar da Roma İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve kültürel durum detaylı incelenmelidir. Bu duruma ek bölgelerin yerel adetleri değerlendirilmeli, bu yerel güçler içerisinde Yahudi kültürünün yansımaları tespit edilmeye çalışılmalıdır. Bu bağlamda en somut örneklerimizi epigrafik malzemeler aracılığıyla elde etmekteyiz. Filolojik kaynaklara eşlik edebilecek epigrafik malzeme tarihsel anlatılarımızı güçlendirmektedir. Fakat zamanla bölgelerde görülen doğal afetler (deprem ve sel gibi) veya beşerî faaliyetler (göç ve istilalar) epigrafik malzemenin sağlıklı halde günümüze kadar ulaşmasını engelleyebilmektedir. Yine de elimizdeki az sayıdaki epigrafik malzemenin çeşitli yöntemler ile yorumlanması filolojik kaynakların anlatımlarına eşlik edebilecek ya da filolojik kaynakların tekrar değerlendirilmesini gerektirecek tarihsel bilginin ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır. Bu nedenle Yahudi kültürünü anlama çabaları aslında Hellenistik Çağ'da ve Roma İmparatorluğu Dönemi'ndeki yerel yönetimleri ve toplumsal yapıyı anlamayı beraberinde getirecektir. Bu yönüyle bölgedeki Yahudilik araştırmaları dinî boyutunun yanı sıra sosyo-ekonomik, siyasal ve kültürel etmenler aracılığıyla birçok farklı alanı ilgilendiren disiplinler arası çalışmalara ihtiyaç duymaktadır.

***

Kaynakça

- Altinel, Tolga Savaş. "Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (2017), 115-138.
- Ameling, Walter. *Inscriptiones Judaicae Orientis. II: Kleinasien*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2004.
- Anderson, J. G. C. "Exploration in Galatia cis Halym. Part II". *The Journal of Hellenic Studies*, 19 (1899), 280-318.
- Aydın, Fuat. *Yahudilik: Tarih, İnanç, İbadet, Kültür*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2021.
- Bulletin de correspondance hellénique*. Erişim 21.02.2024. <https://www.persee.fr/collection/bch>
- Bellen, Heinz. "Συναγωγή τῶν Ἰουδαίων καὶ Θεοσεβῶν". Die Aussage einer bosporanischen Freilassunginschrift (CIRB 71) zum Problem der "Gottfürchtigen", *JAC* 8/9 (1998), 171-176.
- Besalel, Yusuf. *Yahudilik Ansiklopedisi*. İstanbul: Gözlem, 2001.
- Bonz, Marianne Palmer. "The Jewish Donor Inscriptions from Aphrodisias: Are They Both Third-Century, and Who Are the Theosebeis?", *Harvard Studies in Classical Philology*, 96 (1994), 291-294.
- Cicero. *The Orations of Marcus Tullius Cicero*. çev: C. D.Yonge. London: Covent Garden, 1856
- Coin Archives "Iudaea Etrog" Erişim: 25.12.2023.
<https://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=2325328&AucID=5690&Lot=55160&Val=16b798af165f44cdb41f750ad8953f5f>
- Croin, H. S. "First Report of a Journey in Pisidia, Lycaonia, and Pamphylia". *The Journal of Hellenic Studies*, 22 (1902). 339-376.
- Cross, F. Moore. The Hebrew Inscriptions from Sardis. *The Harvard Theological Review*, 95/1 (2002), 1-19.
- Dagron, Gilbert – Feissel, Denis. *Inscriptions de Cilicie*. Paris: De Boccard, 1987.
- Dinç, U. "Küçük Asya'da Antik Bir Sinagog: Sardis Sinagogu". *OANNES*, 5/2 (2023), 817-857.
- Dörner, Friedrich – Stritzky, Maria-Barabara. *Tituli Asiae Minoris IV*, Vindobona: Apud Academiam Scientiarum Austriacam, 1978.
- Fine, Steven. *Jews, Christians, and Polytheists in the Ancient Synagogue*. London: Routledge, 2005.
- Frey, Jean Baptiste. *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*. Roma: Pontificio istituto di archeologia cristiana, 1936-1952.
- Goodenough, Erwin. *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, 5. New York: Bollingen Foundation, 1956.
- Hachlili, Rachel. *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*. Leiden: Brill, 1998.
- Hachlili, Rachel. *The Menorah, The Ancient Seven-Armed Candelabrum*. Leiden: Brill, 2001.

- Hachlili, Rachel. *Ancient Synagogues-Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*. Leiden: Brill, 2013.
- Harland, A. Philip. *Associations, Synagogues, and Congregations: Claiming a Place in Ancient Mediterranean Society*, Minneapolis: Fortress Press, 2013.
- Harper, Richard P. "Tituli Comanorum Cappadociae". *Anatolian Studies* 18 (1968), 8:06.
- Ilan, Tal. *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.
- Iosephus, *Jewish Antiquities*, Erişim 16.02.2023.
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0145%3Abook%3D20%3Awhiston+chapter%3D8+%3Awhiston+section%3D11>
- Jacobs, Andrew. "The Lion and the Lamb: Reconsidering "Jewish-Christian Relations" in Antiquity". *The Ways that Never Parted: Jews and Christians in Antiquity and the Middle Ages*. ed. Annete Yoshiko Reed and Adam Becker, 95-118. Tübingen: Mohr Siebeck, 2003.
- Jewish Encyclopedia*. New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1902.
- Kraabel, Alf Thomas. "The Diaspora Synagogue: Archaeological and Epigraphic Evidence since Sukenik". *Halbband Religion*, ed. Wolfgang Haase, 477-510. Boston: De Gruyter, 1979.
- Kraabel, Alf Thomas. "The Disappearance of the God-fearers". *Numen*, 28 (1981), 113-126
- Kraemer, Ross. "Jewish Tuna and Christian Fish: Identifying Religious Affiliation in Epigraphic Sources". *HTR* 84/2 (1991), 141-162.
- Lange, Armin. "Jews in Ancient and Late Ancient Asia Minor between Acceptance and Rejection". *Journal of Ancient Judaism* 5 (2014), 223-244.
- Last, Richard. "Other Synagogues". *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 47/3 (2016), 330-363.
- Levine, Lee. I. "The First-Century Synagogue: New Perspectives". *Svensk Teologisk Kvartalskrift*, 77 (2001), 22-30.
- Levine, Lee I. *The Ancient Synagogue*. New Haven: Yale University Press, 2005.
- Lowe, M. "Who Were the IOΥΔΑΙΟΙ?" *Novum Testamentum* 18/2 (1976), 101-130.
- Louis, Robert. "Nouvelles inscriptions de Sardes". *Librairie d'Amerique et d'Orient Adrien Maisonneuve* (1964), 37-58.
- Magnes, Jodi. "Helios and Zodiac Cycle in Ancient Palestian Synagogues". *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past*. ed. W. G. Dever and S. Gitin. 363-389. Michigan: Eisenbrauns, 2003.
- Malay, Hasan. *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994.
- Monumenta Asiae Minoris Antiqua III*. Josef Keil – Adolf Wilhelm. Manchester: The Manchester University Press, 1932.
 ...*Antiqua VI*. ed. W. M. Calder and W. H. Buckler. Manchester: The Manchester University Press, 1941.
 ...*Antiqua XI*. ed. P. Thonemann. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 2013.
- Merkelbach, Reinhold – Dörner, Friedrich – Şahin, Sencer. *Die Inschriften von Kalchedon*. Bonn: Habelt, 1980.
- Miranda, Elena. "La Comunita Giudaica di Hierapolis di Frigia". *Epigraphica Anatolica* (1999). 109-156.
- Mitchell, Stephen. *The Christians of Phrygia from Rome to the Turkish Conquest*, Leiden: Brill.2023.
- Obrador-Cursach, Bartomeu. *The Phrygian Language*. Leiden: Brill, 2020.

- Onur, Fatih. "New Inscriptions from Hadrianoi Pros Olympon (Mysia)", *Olba*, XIX (2011), 325-348.
- Pennacchietti, Fabrizio. "Nuove iscrizioni di Hierapolis Frigia". *AAT*, 101/67 (1996), 287-328.
- Petzl, George. *Sardis: Greek and Latin Inscriptions*. Cambridge: Harvard University Press, 2019.
- Rajak, Tessa - Noy, David. "Archisynagogoi: Office, Title and Social Status in the Greco-Jewish Synagogue". *The Journal of Roman Studies* 83 (1993), 75-93.
- Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II: The Ankara District, The Inscriptions of Nort Galatia*. ed. Stephen Mitchell. Oxford: B.A.R, 1982.
- Ramsay, William. *The Cities and Bishoprics of Phrygia: Being and Essay on the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest I-II*. Oxford: Clarendon Press, 1897.
- Rosenfeld, Ben Zin - Menirav, Joseph. "The Ancient Synagogue as an Economic Center." *Journal of Near Eastern Studies* 58/4 (1999), 259-276.
- Runesson, Anders - Binder, Donald - Olsson, Birger. *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E.*, Leiden: Brill, 2008.
- Septuagint*. Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2019.
- Smart History, "Dura Sinagogu" Erişim 19.02.2024. <https://smarthistory.org/wpcontent/uploads/2023/03/unnamed-10.jpg>
- Supplementum epigraphicum graecum 26-30-32-37*. ed. H. W. Pleket and R.S. Stroud. Amsterdam & Leiden: Brill & Geiben, 1976-1987.
- ...*graecum 44-46-49*. ed. Pleket, H. W. J. H. Strubble and R.S. Stroud. Amsterdam: J. C. Gieben. 1994-1999.
- ...*graecum 57*. ed. A. Chaniotis, T. Corsten, R.S. Stroud, R.A. Tybout. Leiden: Brill, 2007.
- ...*graecum 62*. ed. A. Chaniotis, T. Corsten, Leiden: Brill, 2016.
- Sussman, Varda. "The Palm Branch and Lulav Motifs on Oil Lamps from Antiquity". *Liber Annuus* 69 (2019), 395-440.
- Şimşek, Celal. "A Menorah with a cross carved on a column of Nymphaeum A at Laodicea ad Lycum", *Journal of Roman Archaeology* 19 (2006), 343-346.
- Taşpınar, İsmail. *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*. İstanbul: İFAV, 2014.
- The Abraham Bromberg Collection of Jewish Coins*. New York: Superior-Leu, 1991.
- The Cambridge Greek Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- The Encyclopedia of Jewish Symbols*. ed. Ellen Frankel and Betsy Platkin Teutsch. London: Jason Aronson Inc. Publishers, 1996.
- The Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon (LSJ). Erişim 19.02.2024. <https://lsj.gr/wiki/πρεσβύτερος>.
- Trebilco, Paul. *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Türkoglu, İnci. "Yahudi Geleneğinde Sinagog". *Toplumsal Tarih* 112 (2003), 10-17.
- Yeni Ahit*, SBL Edition, ed. Michael W. Holmes. Atlanta: Society of Biblical Literature and Logos Bible Software, 2010.